

**“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA NUTQNING KOMMUNIKATIV
SIFATLARI TALABLARIGA OID FIKRLARNING BAYONI**

Abduraxmonova Zumrad Normurot qizi
Chirchiq pedagogika universiteti
2-kurs magistratura talabasi.
zumradadurahmonova121@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada nutq madaniyatining vujudga kelish tarixi, A.Navoiyning Hayrat ul-abror “ dostonida nutq va til ta’riflari talqini, asardagi misralar va soʻzlar sharhi, Fasohatli nutq tuzish talablari bayon qilindi.

Kalit soʻzlar: Dostondagi lisoniy va nolisoniy birliklar, birliklarning qiyosiy tahlili, til birliklarining muqobil variantlari sharhi. Madaniy nutq tushunchasi, Nutqning madaniyligiga xizmat qiluvchi vositalar.

Annotation

This article describes the history of speech culture, the interpretation of speech and language definitions in Alisher Navoi's „Hayrat ul-abror “ epic, the review of verses and words in the work, and the requirements for making a beautiful speech.

Keywords: Linguistic and non-linguistic units in the epic, comparative analysis of units, review of alternative versions of language units, concept of cultural speech, tools serving the culture of speech.

Аннотация

В данной статье рассказывается об истории речевой культуры, трактовке речевых и языковых определений в эпосе Алишера Навои, разборе стихов и слов в произведении, требованиях к красивому выступлению.

Ключевые слова: Лингвистические и неязыковые единицы в эпосе, сравнительный анализ единиц, рассмотрение альтернативных вариантов языковых единиц, понятие культурной речи, средства обслуживания культуры речи.

Kirish

Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy o'zgarishlar, avvalo, tilda o'z ifodasini topishi sababli adabiy tilni nazorat qilish, uning softligi, madaniyligi uchun kurashish har doim dolzarflik kasb etgan. Sharqda nutq madaniyati masalalarini o'rganishga qadimdayoq e'tibor qaratilgan. Jahon tilshunosligida til va nutqqa bag'ishlangan masalalar dunyo olimlari tomonidan inson faoliyatining o'ziga xos ko'rinishi sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Mazkur masalalarning markaziy nuqtasi sifatida tilning uslubiy va estetik jihatlari, nutqning madaniy va axloqiy tamoyillar asosida shakllantirilishi kabilarga e'tibor qaratilib kelingan. Nutqning kommunikativ sifati masalasi avvaldan ham markaziy masala hisoblangan, biroq bu mavzu yuzasidan tegishli ishlar amalga oshirilmagan. Nutq madaniyati haqidagi dastlabki ta'limotlar qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsada, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindistonda ham asarlar orqali nutq madaniyatiga oid qarashlarning mavjudligiga guvohmiz. Sharqda ham nutq madaniyati uning kommunikativ sifatlari xususida turli xil allomalarning turli talqinlari mavjud. Shular orasida buyuk tilshunos Alisher Navoiyning qarashlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Navoiy til va nutq haqida fikr yuritar ekan ularni har ikkisini alohida-alohida bir olam ekanligini aytadilar.

Navoiy so'zning hashamdorligiga emas, haqqoniylikiga e'tiorlarini qaratadilar. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir deydi: „So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur.

Yolg'onchi har necha so'zinda fasihroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i soddalig'idin yo'q taassuf". Bu yuqoridagi fikrlardan ham ko'rinadiki, Navoiy so'zda to'g'rilik sifatini nutq so'zlovchining maqsadini yetkazishdagi ahamiyatini o'z mulohazalarida yaqqol ko'rsatib berdilar.

Navoiyning talqinicha, olam yaratilmasdan oldin so'z paydo bo'lgan. Insonlar nutqi orqali hayvondan farq qildi. Shu nutqi sabab to'rt sadaf gavharining durjiga aylandi deya e'tirof etadilar. Quyidagi misra esa buning yaqqol dalilidir.

So'z guharig'a erur oncha sharaf,

Kim bo'la olmas anga gavhar sadaf.

To'rt sadaf gavharining durji ul,

Yetti falak axtarining burji ul

Navoiyning fikricha so'zning qadri shu darajadagi, uning butun olam qudrati tarafidan tufha etilganidir. Navoiy bu o'rinda so'zning kommunikativlik xususiyatini ham nazarda tutadi. Insonlar muloqotga kirishishi uchun, albatta, aloqa kommunikativlik sifatiga ega bo'lishi kerak. Bir inson boshqa bir insonni tushunishi uchun ular birinchi galda muloqot qilishi lozim. Muloqot bir necha usullar ilan amalga oshiriladi. Bular quyidagilar.

Og'zaki

Yozma

Imo-ishora

Bular ichida og'zaki va yozma muloqot shakllari ancha keng iste'molda, imo-ishoralar orqali kommunikativlik esa biroz passivroq foydalaniladi.

Navoiy bobomiz og'zaki shakldagi muloqot ko'rinishi yuzasidan atroflicha o'rinli, mulohazaga boy fikrlar berib o'tganlar.

Navoiy soʻzga uning fikr ifodalash vositasi sifatidagi qiymatiga yuqori baho beradilar.

Navoiy nutq madaniyligi , nutq odobi haqida fikr yuritar ekan , koʻp holda nutqni bezovchi , uning toʻgʻri va maqsadga muvofiq boʻluvchi xususiyatlarini taʼminlovchi tomonlarini taʼkidlashga alohida eʼtibor beradi. Shu bilan birga ,adib nutqdagi salbiy xususiyatlarning nutq madaniyati va odobiga zid holat ekanligini alohida taʼkidlaydi. Navoiy ijodida nutqning lisoniy va noslisoniy omillari haqidagi fikrlar mavjud.

Hozir nutqning lisoniy xususiyatlari xususidagi fikrlari talqini bilan tanishib chiqamiz.

Navoiy nutqni fasoxatli boʻlishini taʼkidlar ekanlar, har qanday nutq ham fasoxatli boʻlmasligini taʼkidlaydilar.

Fasoxatli nutq faqatgina tilni bilish, uning lisoniy imkoniyatlaridan toʻgʻri foydalanish orqaligina yuzaga chiqmaydi. Bunday nutq lisoniy omillar ilan bir qatorda , nutqiy etika va estetika , nutq egasi va tinglovchilarning oʻzaro muloqoti, nutqiy vaziyat va muloqotlarning ruhiy holati , soʻzlovchining tilga munosabati bilan ham bogʻliqdir.

Fasoxatli nutq quyidagi talablarga ega boʻlishini taʼkidlaydilar.

Nutq mazmunli boʻlishi;

Soʻzni maʼnosiga mos tanlay olish;

Soʻzlaganda muloqot odobi qoidalariga amal qilish;

Muloqot chogʻida tinglovchining kayfiyatini hisobga olish ;

Nutq muloyim va yoqimli boʻlishi;

Nutqning toʻgʻri tuzilgan boʻlishiga;

Nutqning ifodaliligi , uning yetkazilish jarayoni turli xil toʻxtam , keraksiz pauzalardan xoli;

Nutqda nutqning nafisligini buzuvchi usurlardan yiroq boʻlishi;

Xullas , bunday kommunikativ xususiyatlarning juda koʻplariga izoh berib oʻtganlar.

„ Hayrat ul-abror “ dostonidagi baʼzi bir misralar sharhi orqali biz nutqning fasoxatli termini izohi maʼnosini yanada yaqqolroq anglaymiz.

Navoiy nutqning mazmundor boʻlishiga eʼtibor qaratib , bunday nutq hattoki toshni ham eritishini aytadi. Aslida tosh qalb maʼnosidagi koʻchma maʼno boʻlsa ham u soʻzlovchiga juda katta maʼsuliyat yuklaydi.

Nukta suv yanligʻ erutur toshni,

Topsa haqiqat oʻtidin choshni.

(„ Hayrat ul- abror “ , 54-bet) Yuqoridagi misrani sharhlaydigan boʻlsak , soʻz tosh qalblarni suv kabi eritadi. Qachonki u haqiqatni soʻzlasda degan fikr anglashiladi. Yana fikrini davom ettirib, shunday yozadilar:

Nazmki , maʼni anga margʻu emas,

Ahli maoniy qoshida xoʻb emas. („ Hayrat ul- abror “ , 62-bet

Xullas , Navoiy nutqning mazmunli boʻlishini izohlar ekan, uning eng yuqori nuqtasini sheʼriy nutqda deb izohlaydi.

Navoiy nutqning tozalik, poklik jihatiga ham toʻxtalib, soʻzning nolisoniy omillari hisoblangan, yolgʻonchilik, chaqmacha qarlik, qoʻpollik kabi omillariga zid tarzda ularga qarshi ishlatadi. Shoirning fikricha , kimki oʻzi toʻgʻri boʻlsa , uning qilgan ishlari aytgan soʻzi ham pok boʻlishi, aksincha boʻlganda esa , uning oʻzi singari soʻzlagan soʻzi ham nopok ekanligini aytadilar. Bu xususida mutafakkir oshiq qalbli kishi sioymosi orqali gavdalantirib beradi.

Oshiq ani bilki , erur dardnok,

Ham tili, ham ko‘ziyu, ham ko‘ngli pok

(., Hayrat ul- abror ‘‘ , 193-bet)

Navoiy bobomizning talqinicha, oshiqlar nutqi pok bo‘lmog‘I kerak. Chunki oshiq tilida uning ahd-u vafosi , sadoqati yotadi. Mutafakkir nutqning qisqa hamda mazmundor bo‘lishiga diqqat qaratadi. Buni quydagicha ifodalaydilar:

Yorab , agar kalomim uzun ,

Mundin ham jurm qilibmen fuzun.

Baytda so‘zning uzunligi tinglovchini zeriktirib qo‘yishi xususidagi e‘tiborli jihat o‘z aksini topgan. Tilning lisoniy omillarini sanasak, juda ko‘p . Endi fasohatli nutq sohibi bo‘lish uchun tilga bog‘liq bo‘lmagan nolisoniy omillar ham mavjud shular haqida ham mutafakkirning qarashlari bilan tanishib chiqib , keyin madaniy nutq tushunchasini izohini to‘la anglash imkoniga ega bo‘lamiz.

Hozirgi kunda nutq madaniyatining asosiy talabi nutqning ma‘lum maqsadga yo‘naltirgan bo‘lishi. Shu nuqtai nazar bilan yondashilsa, Navoiyning quyidagi fikrlarida nutq madaniyati shu talabiga yaqqol misol bo‘ladi.

Yanma bukim, yaxshi- yamon dema so‘z,

El yomon-u yaxshiga solma ko‘z .

(., Hayrat ul- abror ‘‘ , 162-bet)

Navoiyning fikricha nutq kishilar diqqatini tortadigan, e‘tiborga loyiq tuzilishi kerak deytilar. Uning e‘tirificha, nutq ma‘lum ezgu g‘oyani o‘zida mujassam qilgan bo‘lishi lozim. Uning fikricha foydasiz so‘zni aytib , hammaning g‘azabiga yo‘liqmasdan, undan ko‘ra sukut saqlan ma‘qul deytilar:

Garchi etib jomi hidoyat manga,

So‘zda sukut o‘ldi bag‘oyat manga.

(., Hayrat ul- abror ‘‘ , 63-bet)

Fikrlarini mutassil davom ettirib , nutqning tinglovchining ijtimoiy kelib chiqishi, yoshi ,madaniy saviyasi , dunyoqarashini hisobga olib yuzaga chiqarish lozimligini aytadi.Quyidagi misrada buni shunday izohlaydilar:

Har biriga o‘zgacha so‘z muddao,

O‘zgacha so‘z demaki, yuz muddao.

(., Hayrat ul- abror ‘‘ , 334-bet)

Nutq sohibi nutqini chin dildan , yurakdan aytish kerakligini aytadilar.

Chin ko‘ngildan aytilgan nutqning ,ta’siri kuchli bo‘ladi. So‘zlaganda aytilgan so‘ziga sodiq bo‘lish ham mardlikning belgisi hisoblanishini aytadilar.

Nutq tuzishda shu yuqorida qayd etilgan izohlarga e‘tibor berilsa, albatta maqsadga muvofiq bo‘ladi. Navoiy bobomizning nafaqat „Hayrat ul-abror ‘‘ dostoni boshqa asarlarida ham fasoxatli, go‘zal nutq sohibi bo‘lishga oid bir qancha ibratli fikrlar mavjud. Biz ularni o‘rganish orqali o‘z nutqimizda-

gi nutqimizni jozibasini buzuvchi til birliklardan tozalab, nutqimiz sofligiga erishaylik.

Xulosa qilib aytganda bugungi kunda tilshunosligimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biri ham adabiy til qonun va qoidalariga amal qilgan holda o‘z fikrini aniq, to‘g‘ri , tushunarli va barchaga birdek yoqadigan qilib ifodalay oladigan yosh avlodni tarbiyalashdir. Shuning uchun

har bir fuqaro o'z ona tilini sevishi , uni ardoqlashi, til birliklaridan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanishi lozim.

Chunki muhtaram birinchi prezidentimiz I. Karimov aytgalaridek:, Ma'lumki, o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar ortasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibas bilan singadi... Ona tili bu millatning ruhidir.. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarardir ' ' .

Yuqoridagi fikrdan ham ko'rinib turibdiki, ona tilimizni asrashimiz, boy va go'zal tilimizni boshqa tillardan qolishmasligini jahon mamlakatlari xalqlariga ko'rsatishimiz lozim. Shunday qila olsakkina biz tilimiz taraqqiyotiga erishamiz. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktyabrdagi Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora -tadbirlari to'g'risidagi " farmonida ham, aynan shu tildan oqilona foydalanish nutq madaniyatini oshirish xususida atroflicha fikrlar bildirib o'tganlar. Bularga quydagilar belgilansin:

mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish;

ta'lim tashkilotlarida davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish , uning ilm-fan sifatidagi nufuzini oshirish;

davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish, va aholining nutq madaniyati oshirish;

davlat tilining xalqaro miqyosda o'rni va nufuzini oshirish , bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish.

Yuqoridagilardan ham til tizimi, uning hayotimizda o'zligimizni , o'z o'rnimizni topishdagi qiymatini naqadar beqiyos ekanligini anglash mumkin. So'zimni xulosasi sifatida mutafakkir bobomiz Adulla Avloniy ning so'zlari bilan aytganda , „Har bir millatning dunyoda orlig'ini ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotdir. Milliy tilni yo'qotmak , millatning ruhini yo'qotmakdur " ' .

Tilimiz sofligini asrashga say-harakat qilish biz yoshlarni asosiy burchimizdir.

Foydalangan adabiyotlar

1. R. Rasulov . Umumiy tilshunoslik .-T.,2021.
2. R. Rasulov . O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati.-T., 2020
3. O'. Islomov .Alisher Navoiy asarlarida nutq madaiyati va muloqot odobi talqinlari .- Toshkent -2020.
4. Kadirova, O. K. (2022). Boshlang'ich ta'lim rivojlantirish muammolari va istiqbollari. Zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish, 403(1), 18-19.
5. Кадирова, О. Х., Кадирова, З. З. (2022). Ўзбек терминологияси. Журнал филологических исследований, 1(2), 156-160.
6. Kadirova, O. K. (2022). Linguopoetics is an Important Research Field of Linguistics. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 10(12), 756-759.
7. Kadyrova, Z. Z.; Kadyrova, O. Kh. (2022). Lithosonyms Used in the Works of Alisher Navoi. NeuroQuantology, 12(20), 1907-1913.

8. Kadirova, O. K. (2022). Use of the Neurolinguistic Programming Method to Achieve the Goals of the Educational Process. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(12), 188-192.
9. Илёсов, Б. А., & Кадырова, О. Х. (2019). Поэзии А. Блока в узбекских переводах. in переводческий дискурс: междисциплинарный подход (pp. 133-138).
10. Kadyrova, O. K. (2021). Foundations of artistic synthesis in the literatures of the west and the east at the present stage. *Innovative engineering and management research*, 10(01), 227-232.
11. Кадырова, О. Х. (2021). Использование учебного перевода как один эффективных приемов обучения русскому языку как иностранному в средней школе. *Современное образование и воспитание*, 1(1), 289-294.